

Alicja Piekietko-Zemanek
Ogród Botaniczny UJ Kraków

ZBIORY MUZEALNE OGRODU BOTANICZNEGO UNIwersYTETU JAGIELLOŃSKIEGO W KRAKOWIE

MUSEUM ASSEMBLAGE OF BOTANICAL GARDEN OF THE JAGELLONIAN UNIVERSITY IN KRAKÓW

„Poznać i zrozumieć przyrodę choćby tylko części Polski można w celowo i systematycznie ułożonych muzeach... Tędy także wiedzie droga do rozbudzenia żywego przywiązania do kraju rodzinnego...”

Z tego głównie powodu uważamy gromadzenie zbiorów przyrodniczych za wielki czyn obywatelski, spełniony wobec własnego społeczeństwa i własnej ziemi”

Marian Raciborski (1911)

Ogród Botaniczny Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, jako najstarsza z istniejących w Polsce placówek botanicznych, posiada bogatą kolekcję muzealną, zgromadzoną przez kilka pokoleń polskich przyrodników. Zbiory te, które mimo wielu burz dziejowych przetrwały do dnia dzisiejszego, wiążą się ściśle z długotrwałą pracą naukową i dydaktyczną krakowskiego ośrodka botanicznego.

Przypadająca na 1983 rok dwusetna rocznica założenia Ogródu Botanicznego stała się okazją do otwarcia stałej ekspozycji muzealnej, urządzonej dla celów dydaktycznych i popularyzacyjnych. Rola naukowa tego niewielkiego muzeum polegać będzie na systematycznym gromadzeniu dokumentów oraz prowadzeniu badań źródłowych nad dziejami polskiej botaniki.

Historia zbiorów

Początki kolekcji muzealnej sięgają końca XVIII w., kiedy z inicjatywy Komisji Edukacji Narodowej powstał w 1783 roku Ogród Botaniczny przy Akademii Krakowskiej. Zgodnie z programem unowocześnienia studiów przyrodniczych utworzono w 1780 r. katedrę chemii i historii naturalnej, obejmującą całość ówczesnych nauk o przyrodzie: botanikę, zoologię i mineralogię, a także chemię. Uzupełnieniem katedry były jej zakłady pomocnicze, które miały pełnić rolę warsztatów naukowych

i nowoczesnych pracowni dydaktycznych: ogród botaniczny, gabinet chemiczny oraz gabinet historii naturalnej.

Prace nad założeniem tych zakładów rozpoczął w 1782 r. pierwszy profesor nowo utworzonej katedry, Jan Jaśkiewicz (1749—1809), wybitny mineralog i chemik doby oświecenia. Gabinet historii naturalnej mieścił się pod koniec XVIII w. w Kolegium Fizycznym (obecnie Collegium H. Kołłątaja przy ul. Św. Anny 6), gdzie studenci zapoznawali się z różnorodnością form przyrody żywej i nieożywionej. Mieściły się w nim zbiory nie tylko botaniczne, ale również zoologiczne i geologiczne. Dział botaniczny obejmował w czasach Jaśkiewicza niewielki zbiór dendrologiczny krajowych gatunków drzew oraz dwa zielniki, przywiezione do Polski z południowej Europy przez profesorów Akademii Krakowskiej, Andrzeja Badurskiego i Jana Antoniego Camelina. Obydwa XVIII-wieczne herbaria przetrwały do dzisiejszego dnia w zbiorach Instytutu Botaniki UJ, jako jedne z najstarszych zielników na ziemiach Polski [3].

Następca Jaśkiewicza, Franciszek Scheidt (1759—1807) wzbogacił zbiory dendrologiczne o 60 próbek drewna rodzimych gatunków drzew. Znacznie większą kolekcję botaniczną, liczącą 237 okazów, uzyskało muzeum w 1815 r. od dziekana kapituły krakowskiej i kolekcjonera przyrodniczego, Michała Sołtyka [1, 4]. Z jego bogatego zbioru przetrwał do dzisiejszego dnia tylko jeden okaz, który jest obecnie najstarszym eksponatem muzealnym: kubek wykonany z orzecha kokosowego, rzeźbiony w barokowe ornamenty roślinne i opatrzony datą 1687.

Na początku XIX w. gabinet historii naturalnej posiadał dużą kolekcję paleobotaniczną (140 okazów), zaliczaną jednak jako „rośliny skamieniałe” do działu mineralogicznego.

W okresie działalności Alojzego Estreichera (1786—1852) zbiory botaniczne oddzielone zostały w 1835 r. od pozostałych kolekcji przyrodniczych. Od tego momentu rozwój poszczególnych działów muzeum historii naturalnej przebiegał oddzielnie; dały one początek istniejącym obecnie przy Uniwersytecie Jagiellońskim muzeom: mineralicznemu, zoologicznemu i botanicznemu.

Zbiory botaniczne znalazły się w wybudowanym w 1829 r. lewym pawilonie Ogrodu Botanicznego, w obecnej sali wykładowej, gdzie tworzyły używany do wykładów i ćwiczeń „gabinet botaniczny”. Niestety, panujące tutaj początkowo bardzo złe warunki do przechowywania zbiorów (wilgoć przy jednoczesnym braku zabezpieczenia przed owadami) spowodowały zniszczenie dużej części okazów (przepadł m. in. zielnik ogrodnika Józefa Połaczka liczący 2133 gatunki oraz zielnik Alojzego Estreichera obejmujący 4808 arkuszy).

W czasach Ignacego Rafała Czerwiakowskiego (1808—1882), profesora utworzonej w 1847 r. samodzielnej katedry botaniki, zbiory botaniczne wzbogaciły się znacznie dzięki uzyskaniu specjalnego zezwolenia od władz uniwersyteckich na zakup okazów muzealnych za pieniądze pochodzące ze sprzedaży roślin w Ogrodzie Botanicznym. Powiększyły się głównie zbiory zielnikowe, które w 1864 r. liczyły już 20 tys. arkuszy, a w 1894 r. — 40 tys. Ogromna ta kolekcja, w skład której weszły zielniki wybitnych polskich florystów pracujących przy Ogrodzie Botanicznym, m. in. Feliksa Berdaua (1826—1895) — 1334 arkusze, Antoniego Rehmana

(1840—1917) — 100 arkuszy, Aleksandra Ślodzińskiego (1849—1881) — 1000 arkuszy, przetrwała prawie w całości w Instytucie Botaniki UJ przy ul. Lubicz 46, gdzie przeniesiono ją po drugiej wojnie światowej. Zbiory te, posiadające dużą wartość naukową i historyczną zasługują na oddzielne opracowanie z punktu widzenia historii botaniki.

Znacznie skromniejsza była kolekcja pozostałych zbiorów botanicznych, tzn. dendrologicznych i karpologicznych, która w 1918 r. liczyła zaledwie 684 okazy.

Na początku XX w. muzeum wzbogaciło się o zbiory jednego z najwybitniejszych polskich botaników, Mariana Raciborskiego (1863—1917), który w latach 1896—1900 prowadził pionierskie badania nad florą paprotników i grzybów Jawy. Niezwykle wartościowa kolekcja tropikalnych roślin, jaką zgromadził w czasie czteroletniego pobytu na Jawie przeznaczona była głównie do badań naukowych, a także dla celów dydaktycznych. W okresie kierowania krakowskim Ogrodem Botanicznym (1912—1917), Raciborski rozpoczął prace nad uporządkowaniem i konserwacją zbiorów muzealnych, które oddzielono wówczas od zielnika i przeniesiono do prawego pawilonu. Przedwczesna śmierć w 1917 r. nie pozwoliła mu na realizację szeroko zakrojonych badań na materiale roślinnym przywiezionym z Jawy. 4 V 1920 ogromna kolekcja Raciborskiego przekazana została Uniwersytetowi Jagiellońskiemu przez spadkobiercę, Adama Stobieckiego. Dużą jej część stanowiły zbiory zielnikowe, obejmujące zarówno grzyby, porosty, mchy, jak i rośliny naczyniowe (w sumie 216 fascykułów). Pozostała część kolekcji obejmowała okazy dendrologiczne (ok. 300 okazów), karpologiczne (ok. 160 okazów) oraz okazy mokre całych roślin zakonserwowane w spirytusie, a przechowywane w słojach (ok. 600 okazów). Odrębny zbiór stanowiły eksponaty paleobotaniczne, zgromadzone jeszcze w kraju, w okresie pracy nad podstawami polskiej paleobotaniki. Zielniki jawajskie wraz z częścią okazów paleobotanicznych znajdują się obecnie w zbiorach Instytutu Botaniki UJ, założonego w 1913 r. przez Raciborskiego. Pozostałe eksponaty z jego kolekcji przetrwały do dzisiejszego dnia przy Ogrodzie Botanicznym i stanowią obecnie najbardziej wartościową część muzeum.

W latach 1918—1960 zbiorami muzealnymi opiekował się uczeń i kontynuator myśli naukowej Raciborskiego, Władysław Szafer (1886—1970), długoletni dyrektor Ogródu i Instytutu Botanicznego. Dzięki jego energicznym staraniom i szerokim kontaktom naukowym, zbiory botaniczne wzbogaciły się znacznie, nie spełniły się natomiast plany zorganizowania nowoczesnej pracowni muzealnej, z powodu długoletnich trudności lokalowych. Z braku odpowiedniego pomieszczenia okazy muzealne mieściły się przez długie lata w prywatnym mieszkaniu profesora na parterze Obserwatorium Astronomicznego, a od 1928 r. na pierwszym piętrze Instytutu Botanicznego.

W okresie drugiej wojny światowej władzę w Ogrodzie Botanicznym, jedynym czynnym zakładzie Uniwersytetu Jagiellońskiego, sprawował przysłany z Berlina Wilhelm Herter (1884—1958) — mierny botanik, wrogo nastawiony do polskiej kultury. Ze szczególną niechęcią traktował polskie zbiory botaniczne, które uratowały się tylko dzięki ofiarnej postawie polskiego personelu naukowego i pomocniczego. Po oddaniu budynku Instytutu Botanicznego niemieckim władzom wojsko-

wym, zbiory przeniesione zostały najpierw do Theatrum Anatomicum, później do Ogrodu Botanicznego (1942), a następnie na Prądnik i do gmachu Polskiej Akademii Umiejętności (1943). Ekspozyty muzealne, przenoszone w niekorzystnych warunkach ucierpiały w znacznym stopniu, szczególnie mokre okazy w słojach, z których wiele uległo potłuczeniu [6].

Po wojnie kolekcja muzealna znalazła się z powrotem przy Ogródzie Botanicznym, gdzie umieszczono ją na parterze Obserwatorium Astronomicznego. Część okazów, używanych do wykładów i ćwiczeń przeniesiona została na stałe do lewego pawilonu Ogrodu, gdzie konserwacją ich zajmował się przez długie lata zasłużony laborant Instytutu Botaniki, Piotr Łagowski. Szczególnie troskliwe starania Władysława Szafera wzbogaciły zarówno zbiory dendrologiczne, jak i karpologiczne, które sprowadzano z kraju i zagranicy. Z braku odpowiedniego pomieszczenia nie istniała jednak nowoczesna pracownia muzealna, brakowało też dokumentacji zbiorów, a większa część kolekcji, zmagazynowana w jednym pomieszczeniu nie mogła być udostępniona zwiedzającym.

Nowe możliwości rozwojowe otworzyły się przed muzeum botanicznym dopiero w 1978 r., po uzyskaniu przez Ogród Botaniczny kilku pokoi na parterze Obserwatorium Astronomicznego, które od końca XVIII w. służyły za mieszkania profesorskie. Dzięki staraniom obecnego dyrektora Ogrodu, doc. dr Kazimierza Szczepanka, podjęto decyzję o urządzeniu stałej ekspozycji muzealnej w uzyskanych sześciu pomieszczeniach o łącznej powierzchni 135 m². W 1979 r. założony został magazyn muzealny, w którym rozpoczęto systematyczne prace nad dokumentacją zbiorów. Prace nad realizacją wystawy, której projekt plastyczny opracował doświadczony muzeolog doc. dr Jerzy Świecimski według scenariusza autorki niniejszego artykułu — trwały w okresie 1980—1983. Otwarcie wystawy nastąpiło 26 V 1983 w czasie uroczystości jubileuszowych 200-lecia krakowskiego Ogrodu Botanicznego.

Stan aktualny kolekcji

Obecnie zbiory muzealne Ogrodu Botanicznego UJ obejmują ok. 5 tys. okazów botanicznych oraz około 100 jednostek archiwalnych dotyczących historii botaniki krakowskiej. Krótką charakterystykę zbiorów przedstawia następujące zestawienie:

1. Zbiory dendrologiczne (przekroje i pnie drzew i krzewów) — około 1500 okazów. Obejmują gatunki europejskie, azjatyckie i amerykańskie. Na szczególną uwagę zasługuje kolekcja Mariana Raciborskiego z Jawy (286 okazów) oraz Konstantego Jelskiego z Ameryki Południowej (240 okazów). Specjalną formą kolekcji dendrologicznej jest szafka wykonana z 260 próbek krajowych i tropikalnych gatunków drzew. Szafka, sporządzona w 1840 r. w Warszawie dla kolekcjonera i przyrodnika Antoniego Wagi, znalazła się w muzeum dopiero w latach powojennych.

2. Zbiory karpologiczne (owoce i nasiona wysuszone lub zakonserwowane w 80% spirytusie) — około 1500 okazów. Obejmują gatunki europejskie, azjatyckie,

amerykańskie i afrykańskie. Szczególnie wartościowe są następujące kolekcje: Mariana Raciborskiego z Jawy (159 okazów), Anny Medweckiej-Kornaś i Jana Kornasia z Afryki wsch. (40 okazów), Leona Stuchlika z Kuby (27 okazów), oraz zbiory z wyprawy „Kilimandżaro 75” pochodzące z środkowej i wschodniej Afryki (50 okazów).

3. Zbiory różnych organów roślinnych (korzenie, pędy, kwiaty lub całe rośliny, zasuszone lub zakonserwowane w 80% spirytusie) — około 1000 okazów. Obejmują gatunki europejskie i azjatyckie. Należy tutaj najcenniejszy w muzeum zbiór typów nomenklatorycznych pasożytniczych grzybów jawańskich, opisanych po raz pierwszy przez Mariana Raciborskiego, np. *Balladyna gardeniae* Rac., *Beniowskia graminis* Rac. (w sumie 52 gatunki).

4. Zbiory paleobotaniczne (odciski i odlewy roślin w materiale skalnym) — około 1000 okazów. Obejmują materiał kopalny z dawniejszych epok geologicznych (od syluru do kredy). Znajdują się tu m. in. materiały do pionierskich badań nad florami kopalnymi Polski, prowadzonych w XIX w. przez Mariana Raciborskiego (permokarbońska flora wapienia karniowickiego, retycka flora tatrzańska), oraz Franciszka Tondery (karbońska flora krakowskiego zagłębia węglowego).

5. Zbiory archiwalne (rękopisy, klisze fotograficzne i zdjęcia) — około 100 jednostek archiwalnych i 800 negatywów i zdjęć. Jest to najnowszy dział muzeum, gromadzący wszelkie dokumenty związane z historią botaniki krakowskiej, tzn. materiały do historii Ogródu i Instytutu Botaniki UJ, źródła rękopiśmienne związane z działalnością polskich botaników (m. in. Mariana Raciborskiego, Antoniego Żmudy, Bogumiła Pawłowskiego, Władysława Szafera), a także dawne pomoce do nauki botaniki (tablice, modele morfologiczne, preparaty, okazy do ćwiczeń).

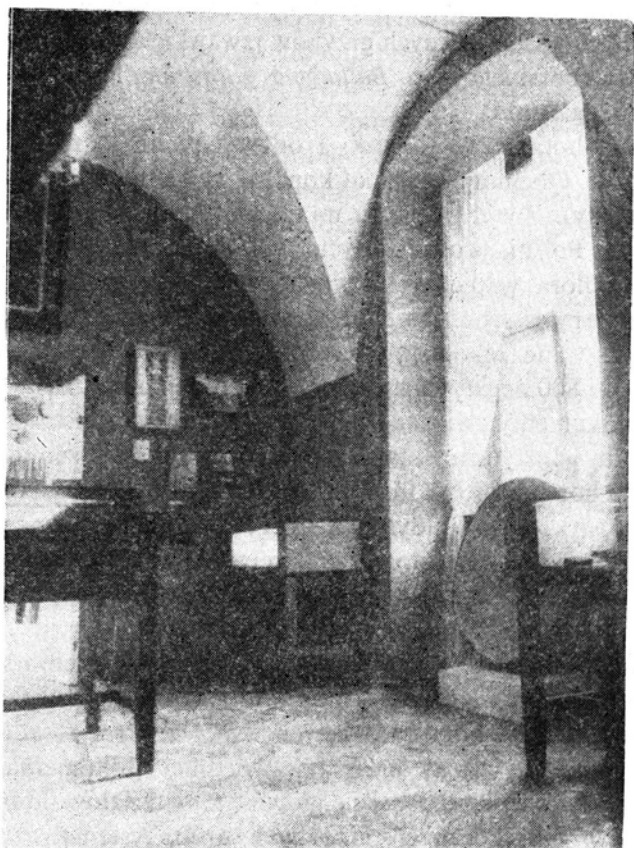
Ze względu na charakter kolekcji, pochodzącej w dużym procencie z ubiegłego wieku zbiory botaniczne posiadają bardzo nierówną wartość naukową. Obok świetnie udokumentowanych kolekcji, jak np. Mariana Raciborskiego, czy Anny Medweckiej-Kornaś i Jana Kornasia, muzeum posiada wiele okazów dendrologicznych i karpologicznych nie odpowiadających współczesnym zasadom muzealnictwa przyrodniczego, głównie przez brak odpowiedniej dokumentacji. Ze sposobu powstawania tej kolekcji, składającej się głównie z materiałów do badań nad florami różnych obszarów geograficznych i różnych grup systematycznych, wynika jej różnorodność, a nawet pewna przypadkowość. Biorąc pod uwagę dużą wartość tych zbiorów z punktu widzenia historii botaniki, wydaje się słuszne utrzymanie ich historycznego charakteru i wzbogacanie, mające na celu ocalenie od zniszczenia materiałów do badań oraz dokumentów związanych z działalnością polskich botaników.

Ekspozycja muzealna

Zarówno układ, jak i aranżacja ekspozycji, zorganizowanej w sześciu zabytkowych pomieszczeniach dawnego Obserwatorium Astronomicznego (obecnie Collegium J. Śniadeckiego) ma charakter historyczny. Scenariusz uwzględnia dwa,

wzajemnie uzupełniające się zagadnienia: rozwój botaniki w ośrodku krakowskim oraz wybrane problemy z zakresu ekologii i geografii roślin, związane z działalnością naukową poszczególnych botaników. Układ wystawy jest następujący:

Sala 1, 2 — Historia Ogrodu Botanicznego UJ (plany, ryciny, dokumenty). Zagadnieniem drugoplanowym jest ekspozycja zbiorów dendrologicznych, obejmujących gatunki drzew i krzewów krajowych oraz uprawianych w Polsce.

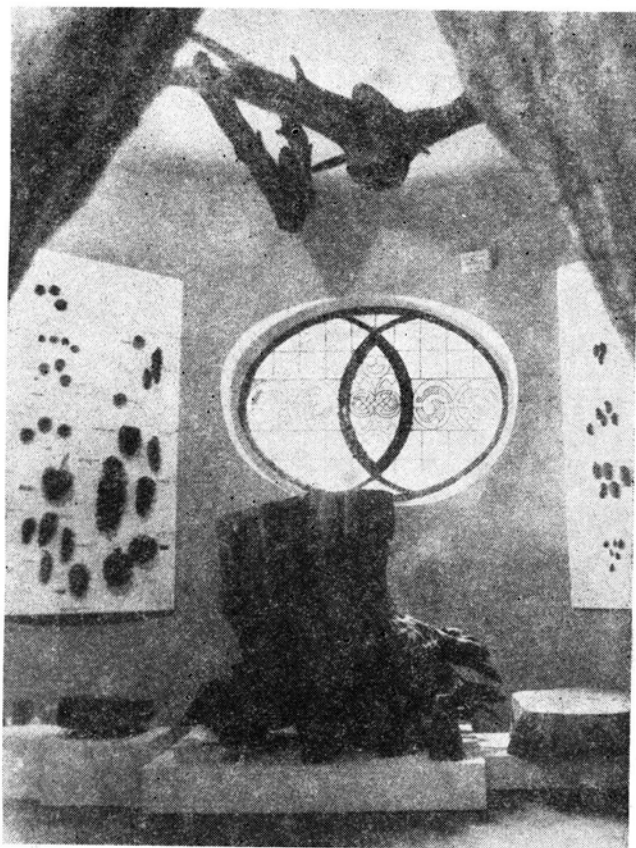
Ryc. 1. Sala ekspozycyjna nr 2 — „Historia Ogrodu Botanicznego Uniwersytetu Jagiellońskiego”.

Sala 3 — (przybudówka) — Rośliny nagonasienne półkuli północnej (okazy dendrologiczne i karpologiczne).

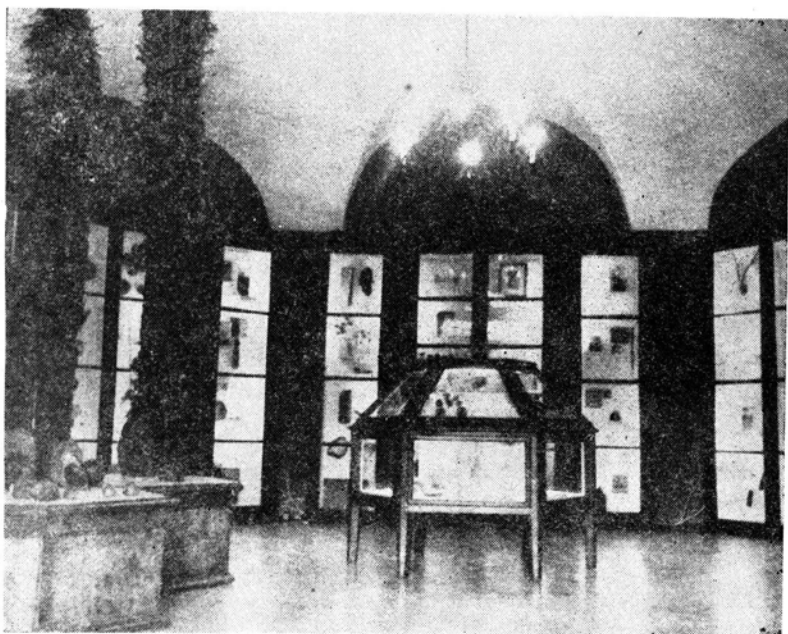
Sala 4 — Zbiory z wypraw naukowych krakowskich botaników. Układ wystawy ma charakter chronologiczny:

1. Józef Warszewicz (Ameryka Płd.) — Zdjęcie, mapa podróży, dokumenty związane z jego działalnością.

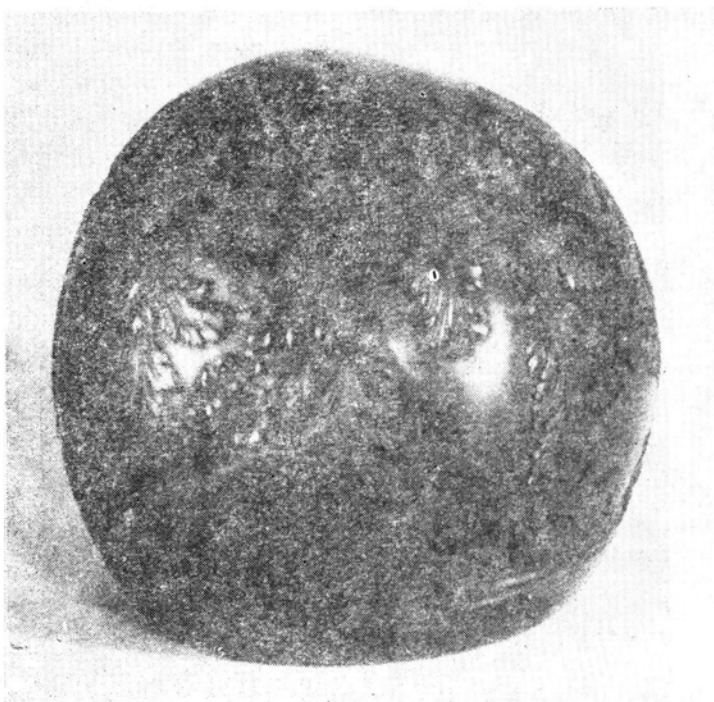
2. Marian Raciborski (Jawa) — Zdjęcie, mapa podróży, prace, ryciny. Zbiory botaniczne Raciborskiego wystawione są według następujących zagadnień, którym poświęcone są poszczególne stanowiska ekspozycyjne: a. Drzewa i krzewy Jawy,

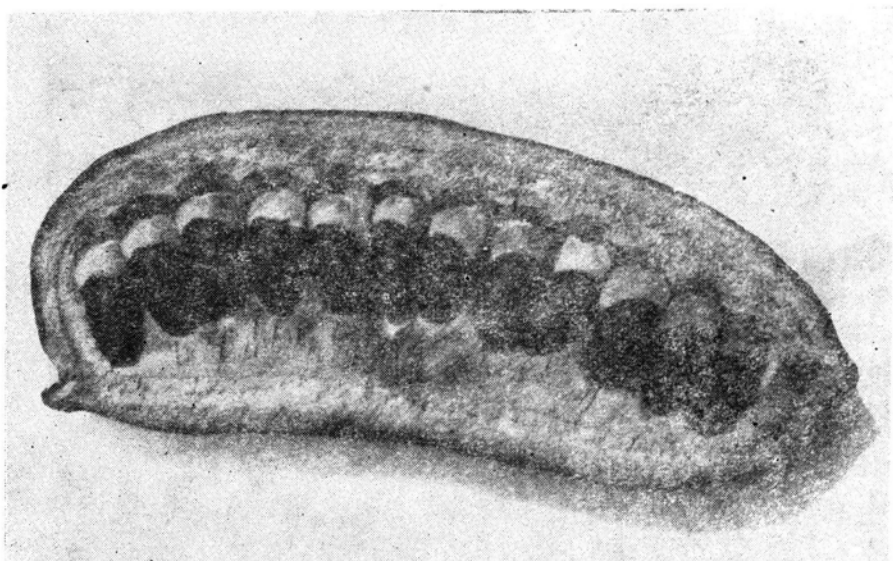
Ryc. 2. Sala ekspozycyjna nr 3 — „Rośliny nagonasienne półkuli północnej”.

Ryc. 3. Sala ekspozycyjna nr 4 — „Zbiory z wypraw naukowych krakowskich botaników”.

Ryc. 4. Najstarszy eksponat muzealny — kubek wykonany z orzecha kokosowego (1687 r.) ze zbiorów Michała Soltyka.

Ryc. 5. Okaz karpologiczny afrykańskiego gatunku *Afzelia quanzensis* Welw. (*Leguminosae*) ze zbiorów Anny Medweckiej-Kornaś i Jana Kornasia

b. Owoce tropikalnych roślin użytkowych, c. Pasożytnicze rośliny kwiatowe Jawy, d. Epifity, e. Liany, f. Palmy, g. Surowce roślinne Jawy.

3. Anna Medwecka-Kornaś i Jan Kornaś (Afryka wsch.) — Zdjęcie, mapa podróży, prace naukowe. Zbiory karpologiczne wyeksponowane są według typów rozsiewania.

4. Wyprawa „Kilimandżaro 75” (Afryka wsch. i środk.) — Zdjęcia, mapa podróży. Zbiory ułożone są według dwóch zagadnień: a. Rośliny użytkowe Afryki, b. Rośliny gór Afryki wsch.

Sala 5 (korytarz) — Obejmuje zbiory z krakowskich wypraw polarnych, którym poświęcone są dwa stanowiska ekspozycyjne:

1. Roślinność Wyspy Króla Jerzego (Antarktyka) — Zbiory Ryszarda Ochryry (1979/80).

2. Roślinność Spitsbergenu — Zbiory Andrzeja Środonia (1957), Marii Olech (1982) i Eugeniusza Dubiela (1982).

Sala 6 — Urządzona w formie XIX-wiecznego gabinetu naukowego, przedstawia działalność naukową kilkunastu badaczy krakowskiego ośrodka botanicznego (portrety, rękopisy, prace, aparatura naukowa). Element dekoracyjny stanowią XIX-wieczne pomoce do nauki botaniki.

Na szczególną uwagę zasługuje zaprojektowana przez doc. dr Jerzego Świecimskiego stylowa aranżacja wnętrz, dostosowana do zabytkowych pomieszczeń i historycznego charakteru wystawy.

Stała ekspozycja muzealna przy krakowskim Ogródzie Botanicznym przeznaczona jest zarówno dla studentów różnych kierunków przyrodniczych i uczniów szkół średnich, jak i dla szerokiej publiczności, zwiedzającej Ogród Botaniczny. Jeśli funkcjonowanie tego niewielkiego muzeum przyczyni się choć w części do popularyzacji botaniki w naszym kraju, będzie to spełnieniem myśli jego współtwórców, Mariana Raciborskiego i Władysława Szafera.

Dr Alicja Piekiełko-Zemanek

Ogród Botaniczny UJ, ul. Kopernika 27, 31-501 Kraków

LITERATURA

- [1] Czerwiakowski I. R., 1864 — Rys historyczno-statystyczny Ogródu Botanicznego krakowskiego od jego zawiązku aż do r. 1864. Zakłady Uniwersyteckie w Krakowie. Kraków: 144—233.
- [2] Kołodziejczyk J., 1936 — Nauki przyrodnicze w działalności Komisji Edukacji Narodowej. Warszawa: 1—122.
- [3] Piekiełko A., 1981 — Dwa osiemnastowieczne zielniki ze zbiorów Instytutu Botaniki UJ. Wyd. Ossolineum. Wrocław—Gdańsk: 5—194.
- [4] Prohazka K., 1980 — Zbiory mineralogiczne Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. Prace Muzeum Ziemi. 31: 3—36.

- [5] Raciborski M., 1911 — Wskazówki dla zakładających muzea przyrodniczo-krajoznawcze. Kosmos. 36: 625—646.
- [6] Szafer W., 1959 — Botanika w Krakowie w okresie wojny 1939—1945. Kraków: 3—32.

ŹRÓDŁA RĘKOPIŚMIENNE

Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego, Rkps nr S II 878, S II 879, W F II 46, W F II 171, W F II 172, Z 7, Z 8, Z 12, Z 15.

Biblioteka Jagiellońska, Rkps nr 3785, Przyb. 17/74.